

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Єрмоленко С.Я.

МОВА ФОЛЬКЛОРУ І ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ – СКАРБНИЦЯ ДУХОВНОСТІ НАРОДУ

У статті йдеться про поняття мовно-естетичного знака культури, співвідносно з поняттям логоепістемі. На прикладі мови фольклору, поезії Ліни Костенко, тексту Василя Голобородька "Біла лелека: птах, що має чорний знак на білому" простежено тенденцію естетизації фольклорно-етнографічних мовних джерел у сучасній літературній мові.

Ключові слова: мовно-естетичний знак культури, логоепістема, національний символ, фольклорна традиція, фольклорна модель.

Словесний твір – та сама музика або картина: він відгукується в нашій уяві, душі різними гранями сприймання. Хочемо перечитувати й передумувати його. Адже в ньому закладено більше, ніж зміст таких звичних і звичайних слів нашої рідної української мови. Власне, це вже й не просто слова, або вдало складені фрази. Це, справді, мовно-естетичні знаки національної культури.

Загальновідоме твердження про відображення у мові національної культури в сучасній когнітивістиці знаходить вираження в таких поняттях, як *прецедентні тексти, національні символи, знаки культури, ремінісценції, мовно-естетичні знаки культури, логоепістемі*. З погляду структури – це різнорівневі мовні одиниці, до яких належать слова-поняття, приказки, прислів'я, крилаті вислови, фразеологізми, афоризми, рядки із творів художньої літератури тощо. Всі ці різнорівневі одиниці акумулюють певні "кванти" знання культури, пор.: "Логоепістема – знак, який потребує осмислення на двох рівнях: рівні мови і рівні культури. Вона, таким чином, є маргінальним знаком, адекватне розуміння якого передбачає орієнтування і в сфері коду (мови), і в сфері інформації, яку передає цей код (культури)" (Бурвикова Н.Д., Костомаров В.Г. *Жизнь в мимолетных мелочах.* – СПб.: Златоуст, 2006. – 68 с.).

Поняття знака характерне і для мови, і для культури, тобто для духовної діяльності людини. Мовець реагує на пізнання й оцінку навколишньої дійсності, використовуючи відповідні одиниці мовного коду. Цим одиницям властива інформаційна спадковість. Невіддільним компонентом їхньої семантики виступає оцінний компонент, що уже обтяжений знаннями естетики національної культури. Матеріальні оболонки висловів, афоризмів, цитат у момент їхнього "вторинного" використання фіксують духовний досвід людини в культурному середовищі. Реципієнти виявляють або належність до того самого

культурного середовища, або відсутність знань про передавану мовним знаком культуру. Мовно-естетичний знак з погляду *лінгвістики* характеризується такими ознаками: становить вислів (слово, словосполучення, речення, надфразну єдність, текст); характеризується віднесеністю до певної мови; вказує на текстове джерело або ситуацію; під час комунікації не створюється заново, а відтворюється; видозмінюється в межах впізнаваності, набуваючи текстотвірної функції.

Мовно-естетичний знак з погляду *культурології* визначається в таких ознаках: містить компонент знання національної культури; наповнений символічним змістом; герменевтичний, оскільки для його розуміння і сприймання потребує співвіднесеності з іншими текстами; дидактичний, оскільки оволодіти ним можна в процесі здобування освіти і входження в національну культуру.

До мовно-естетичних знаків культури належать не тільки оригінальні, а й перекладні тексти. Через перекладні тексти в національну культуру входять символи інших культур, закріплені в мовних знаках рідної (своєї) мови. Мовно-естетичний знак становить когнітивну структуру, пов'язану з вертикальним контекстом (вертикальний контекст принципово відрізняється від лінійної структури, оскільки передбачає об'ємне знання, що виходить за межі лінійного розгортання тексту).

Поняття вертикального контексту пов'язане з інтерпретацією будь-якого тексту. Оцінюючи той чи той художній текст, читач-інтерпретатор актуалізує поняття культурної пам'яті. Читаємо, скажімо, рядки Ліни Костенко: *Тут сосни соснові, берези березові І люди людяні тут* (Збірка "Неповторність", с. 135).

Читач, не обізнаний з поетикою фольклорних текстів, відзначить незвичність епітетної сполучуваності, формальну подібність – тавтологію прикметникової та іменникової основ *сосни соснові, берези березові, люди людяні*. За зовнішньою подібністю цих повторів носій української мови обов'язково зверне увагу на семантичну відмінність епітета *людяний*. Мовна свідомість читача сприймає сполучуваність *люди людяні* як потенційно можливу, пор.: *людяний* – "який щиро, доброзичливо, чуйно ставиться до інших; уважний до чужих потреб; гуманний" (Словник української мови в 11-ти томах, Т. IV, С. 571). Потрапляючи в синтагматичну структуру віршованої мови, в зіставленні з названими тавтологічними структурами, прикметник *людяні* в словосполученні *люди людяні* набуває значення 'справжні' подібно до наголошеного поняття 'справжні', переданого епітетами *сосни соснові, берези березові*.

Існування вертикального контексту орієнтує читача на зіставлення використаної поетесою формули епітетних словосполучень з наявною в українській культурі фольклорною моделлю. Такі приклади, зокрема, зафіксовані в народній пісні: *Ідь, Наталю, з нами. Лучче буде, як у мами. В нас гори золотії, В нас трави шовковії, В нас ріки медовії...*

Позитивна оцінність епітетних словосполучень виявляється позірною, оскільки в наступній пісенній строфі з'являються інші традиційні означення, що

заперечують попередню оцінку, передають негативне психологічне сприйняття ознаки: *У них гори кам'яні, У них трави зелені, У них ріки водянні.*

Сполучуваність *гори кам'яні, трави зелені, ріки водянні* побудована на семантичній тавтології іменника та прикметника. Фольклорна модель епітетних словосполучень передбачає гру формою слова і його семантикою. Використана в поезії Ліни Костенко фольклорна модель, безумовно, може бути зарахована до мовно-естетичних знаків національної культури. У функціонуванні постійних епітетів з антонімічною семантикою спостерігаємо специфічні ознаки народнопоетичного мислення, привертання уваги до несподіваних характеристик фольклорних реалій.

Мовно-естетичні знаки культури завжди сприймаються на тлі певних мовних сентенцій, афоризмів. Виокремлення їх у межах одного авторського тексту підлягає певним законам інтерпретації, внутрішньої форми словесного образу, в проекції його на естетичні закони сучасної літературної мови. Для української літературної мови другої половини ХХ – початку ХХІ ст. характерний виразний філологічний струмінь текстотворення, коли об'єктами художньої рефлексії й ознакою динамічного розгортання сюжету стають назви звичайних українських реалій – природи, побуту, історії тощо. Показові щодо названого явища тексти зі збірки поезій Василя Голобородька "Українські птахи в українському краєвиді" (Харків: Акта, 2002). Принагідно зауважимо, що і в назві однієї із авторських збірок "Слова у вишиваних сорочках" (1999) віддзеркалено властивий індивідуальному стилеві поета метод проникнення у внутрішню форму слова, вигранювання в його змісті українознавчого компонента, тобто авторські рефлексії над словами-поняттями містять інформацію про українську культуру і світовідчуження українців. Цей метод застосовує автор, створюючи оригінальні поетичні тексти про птахів. Зупинимось, зокрема, на "українськості" тексту поезії "Біла лелека. Птах, що має чорний знак на білому". Насамперед назва цієї поезії асоціюється із назвою знакового для історії української культури 60-70-их років ХХст. фільму С.Параджанова "Тіні забутих предків або Білий птах з чорною ознакою".

Символічний зміст номінації *лелека* можна вбачати в українській фольклорній традиції, яка, безумовно, детермінувала авторське сприйняття й відповідне структурування тексту В.Голобородька. Поетичний текст, побудований як звертання до лелеки, членується на окремі тематично цілісні частини, що мають однакові зачини: *Лелеко, біла лелеко, ти твориш загадку (про саму себе)*. Кожна із загадок – розповідь про характерну ознаку птаха: його вигляд, велику кількість місцевих назв, міфологізацію усього життя лелеки поруч із людиною, пояснення усталених порівнянь, мотивацію змісту приказок і прислів'їв, у яких дійовою особою виступає лелека, накладання ситуацій, поведінки птаха на народний календар, тобто кожна назва, вислів про лелеку стають стимулом для насиченої народознавчою інформацією розповіді про птаха, причому розповіді в характерній епічно-поетичній тональності.

Вірш побудовано як загадку-відгадку: *"люди хочуть окремим ім'ям виділити кожену із вас з-поміж інших лелек, які живуть в інших селах по всій Україні, як знайомих собі людей"*. Перелічені у віршових рядках слова з

позначеним наголосом – це відповідь на питання, як називають лелеку в різних місцевостях України: *чорногуз, жабоїд, астер, гастір, гарист, гайстер, бацан, боцок, боцан, боцун, боцюра, боцян, боцьок, бочан, бузок, бузьок, бусань, бусев, бусел, бусель, бусень, бусик, бусил, бусиль, буся, бусок, бусол, буська, бусько, бусьок, бусьол, буцел, буциль, буцоль, бучак, бушель, бушла, бушля, кліконь, неклійка, клетень, глекотень, товля, товня, товря, това, товня, тов'я, тоя, веселик*. Поряд із наведеним переліком подано власне лінгвістичну інформацію про німецьке, польське, турецьке походження деяких назв лелеки, а також запропоновано поетичну етимологію назви:

*нема кому вийти, село розвеселити, ось
ти, білий лелече-пташе, розвесели село наше, і уже
ти з далекого краю-вираю навесні вилітаєш,
ти з далекого краю-вираю до нашого села летши,
у день святого Гарасима, 17 березня,
до нашого невеселого села прилітаєш
(Гарасим прийшов
і тебе, біла птахо, з далекого краю-вираю привів),
перелітаєш Десну і приносиш нам красну весну,
ти – **веселик**...*

Якнайширший етнографічний матеріал, пов'язаний із народними звичаями, – зустрічню лелек, що прилітають із вирію, уводить автор у поетичну розповідь. Тут зібрано різноманітні дитячі умовляння- заклики – щоб лелеки селилися біля них, у їхньому селі: *Лелеко, біла лелеко, до осені недалеко, а де твої діти; Лелеко, лелеко – татку, збудуй у нас добру хатку, та виведи діток!; Лелеко, лелеко – дядьку, зроби мені хатку і ставок, і млинок, ще й вишневенький садок!*

Такі дитячі припрошування, заманювання лелеки увиразнено повторами, властивими загалом цій поетично-фольклорній медитації: *бо ж по всій Україні тебе чекають діти, бо ж по всій Україні тебе хочуть приманити діти, бо ж по всій Україні тобі хочуть діти махати руками й запрошувати селитися в їхньому селі, тільки у них на подвір'ї, бо ж по всій Україні тебе чекають діти...*

Автор зібрав найвідоміші й мало відомі загадки про лелек (*Довгі ноги і довгий ніс, по болоті ходить скрізь; На вершину палати хатчина, а там пан високий*), стійкі народні порівняння, прислів'я, приказки із супровідним поясненням їхнього змісту й ситуації вживання на зразок: *Облітав, мов лелека, усі моря і землі (співчуття до людини, що повернулася, не знайшовши щастя в далекому краю); Сміється, наче б його бузько носом лоскотав (так люди кепкують із того, хто дуже сміється без причини, – адже такої нагоди, щоб його лелека своїм довгим носом полоскотав, не буває); Бузьок на хаті, а журба в кімнаті (про людину, яка з якогось приводу журиться, на що немає ніякої розради); Ковтнув, як лелека жабу (усміхаючись, кажуть про людину, яка щось жадібно ковтає); Така правда, як Бог казав буселю (про людину, яка нарікає на свою долю, хоч кожному долю визначає Бог, як лелеці визначено ловити гадів і всяку нечисть); На одній сіножаті і віл пасеться, і бузько жаби ловить (про*

двох людей, які на перший погляд ніби й відрізняються одне від одного, а насправді – "обоє рябоє").

Поведінку лелеки люди пов'язують із народними прикметами, наприклад, із настанням ранньої і холодної зими, з урожайним чи неврожайним роком, з прибуванням молока у корів від соковитої трави (пастушки звертаються до білої лелеки й вигукують замовляння: *"Бузьок-чапля – молока крапля, і в горнець, і в скопець, а сам бузьок молодець"*). Перебування лелеки й людини в одному природному просторі зумовлює й таку особливість спілкування з цим дивом-птахом, як звертання нібито до сільського дядька, доброго сусіда (*Антоне, Антоне, коли тепло встановиться?; Іване, Іване, скажи, чи ще довго пасти череду?*), про що з усмішкою пише автор: *так тебе, біла птахо, називають, ніби мало у тебе своїх, лелечих, імен, іще й людськими іменами.*

Твір В.Голобородька про лелеку – ціла ліро-епічна поема, в якій поєднано тексти замовлянь, народних легенд, вірувань, ліричні відступи про подібність долі лелеки й людини, що відображено в розгорнутих порівняннях (*"Світ так змінився, що ми, старі, як ті бузьки по Спасі, ходимо по ньому – ніби він не наш, а ми не його"*). Автор час від часу повертається до тих самих тем, тобто будує текст, ніби "тче" фольклорний твір, з притаманними йому повторами, переспівами тієї самої теми. Такими, наприклад, є тема дозрівання дівчини, її заміжжя з переповіданням загадки-легенди, загадки-небилиці про походження лелеки, тема відлітання лелек у вирій (птахи після Спаса збираються в табуни й відлітають тільки вночі, щоб не почули солов'ї, які також восени летять на південь, примощуючись на спинах лелек), тема зустрічі лелек і замовляння майбутнього врожаю у день Благовіщення, 7 квітня, тема дівочого Бога (поведінка птаха символізує одруження, народження дитини, добробут сім'ї тощо).

Цитування народних висловів, опис дитячих ігор, стилізація замовлянь, переказування легенд визначають специфіку авторського тексту, лейтмотивом якого є ліричне звертання до білого лелеки, птаха, який творить загадку про самого себе. Розтлумачуючи загадкові знаки народного глибинного світовідчуття, поет пропонує нам новий естетичний код прочитання української культури й нові мовно-естетичні знаки, уведені в сучасний простір літературної мови.

The article is about a conception of a linguistic and aesthetic cultural sign, correlative with the concept of logoepistema. The tendency to aesthetization of folklore and ethnographical linguistic sources in the modern literary language is traced on the examples of folk-lore language, Lina Kostenko's poetry, Vasyl Goloborodko's text «White stork: bird, which has a black sign on white».

Key words: lingual and aesthetic sign of culture, logoepistema, national symbol, folk-lore tradition, folk-lore model.